

Türk Yazı Dillerinin Sözlükbilimi I: Osmanlı Türkçesi- Türkiye Türkçesi

Andreas TIETZE* / Çeviren: Dursun KÖSE¹ , Didem AKYILDIZ AY²

*Andreas Tietze, "Die Lexikographie der Turksprachen I: Osmanish-Türkisch", Wörterbücher Dictionaries Dictionnaires (Ed. Franz Josef Hausmann; Oskar Reichmann; Herbert Ernst Wiegand; Ladislav Zgusta). (Third Volume), Berlin, Germany: Walter de Gruyter, 1991.

Permission for translation was obtained.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Dursun Köse (Prof. Dr.), Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Burdur, Türkiye. E-posta: dkose@mehmetakif.edu.tr ORCID: 0000-0001-9344-9090

Didem Akyıldız Ay (Dr. Öğr. Üyesi), Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Burdur, Türkiye. E-posta: didemakyildiz@mehmetakif.edu.tr ORCID ID: 0000-0001-9720-551X

Başvuru/Submitted: 11.07.2019 • **Kabul/Accepted:** 15.10.2019 • **Online Yayın/Published Online:** 23.10.2019

Atıf/Citation: Tietze, Andreas. "Türk Yazı Dillerinin Sözlükbilimi I: Osmanlı Türkçesi-Türkiye Türkçesi." çeviren Dursun Köse ve Didem Akyıldız Ay. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 29, 2 (2019): 679-694. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.636865>

1. Tanım

Bugün "Türkçe" adı altında öncelikle Türkiye'de konuşulan dil veya bütün Türk halklarının dillerinin tamamı anlaşılabilir. Türkçe, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin dili gibi, Osmanlı Devleti'nin 11-13. yüzyıllardaki kuruluşundan önce, Orta Asya'daki Türkler tarafından konuşulan dil olarak anlaşılmasına rağmen, dilbilim, bu iki terimi birbirinden ayırmak için daha çok "Osmanlıca-Türkçe" terimini kullanmaktadır. 1928'den beri dilin Latin alfabesiyle yazılan modern şekli için, "Türkiye Türkçesi" ifadesi kullanılmaktadır. Türkiye'de ve son zamanlarda daha çok batıdaki yükseköğrenim kurumlarında Arap alfabesiyle yazılan Osmanlı Türkçesi, kısaca "Osmanlıca" olarak ifade edilmiştir.

Osmanlıca-Türkçe sözlükbilimi hakkında genel bir kaynakça Deny'de¹ bulunmaktadır. El yazması koleksiyonlarındaki eski sözlükler için bakınız: Babinger², Majda³, Akyüz⁴,

- 1 Jean Deny, "L'osmanli Moderne et le Türk de Turquie", *Philologiae Turcicae Fundamenta* içinde, I (Wiesbaden, 1959), 222-238.
- 2 Franz Babinger, "Die Türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls", *Die Welt des Islams* içinde, VII (Berlin, 1919), 103-129.
- 3 Tadeusz Majda, "Present State and Perspectives of the Studies of Ottoman Turkish Linguistic Monuments in Phonetic Transcription (non-Arabic scripts)", *Studi preottomani e ottomani. Atti del Convegno di Napoli (24-26 settembre 1974)* içinde, (Napoli, 1976), 179-189.
- 4 Kenan Akyüz, "Paris Millî Kütüphanesinde ilk Türkçe-Fransızca ve Fransızca-Türkçe yazma eserler", *TDAY Belleten* içinde (1959), 249-292.

Çağatay⁵, Pamukciyan⁶. Osmanlıca-Türkçe'nin sözlükbilimi hakkında yeni Yunanca⁷ ve Rusça⁸ yazılmış genel makaleler de bulunmaktadır. Türk sözlükbilimindeki problemler hakkındaki görüşler için Tietze'ye⁹ bakınız.

2. Gelişim

2.1. Osmanlıca Sözlükbiliminin Başlangıcı

Osmanlıca eğitim geleneği, klasik İslami dillerin, yani Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça dillerinin öğrenilmesi temeline dayanıyordu. Yazar, bu dillerdeki bütün isimli sözcükleri (fiilimsi isimler de dâhil) Osmanlıcada da kullanma özgürlüğüne sahipti. Buna göre, erken dönemlerde sözcüksel yardımlara ihtiyaç vardı. Bunlar “Eğitim Sözlükleri” adı altında iki gruba ayrılmaktadır.

2.1.1. Pedagojik-Anımsatıcı Sözlükler (Kafiyeli Sözlükler)

Arapça ve Farsça kelime hazinesini Türkçe karşılıklarıyla birlikte veren şiir formatındaki okul sözlükleri çok popülerdi (aynen bizdeki gibi “le boeuf der Ochs” (öküz), “la vache die Kuh” (inek), “fermez la porte die Tür macht zu” (kapı kapanıyor)). Bunlar kolayca ezberlenebiliyordu. Aynı anda her iki dilde de sözlük görevini yerine getiriyorlardı. Kuran-ı Kerim'in Arapça kelime hazinesi için en ünlü olanı Ferišteoğlu (15. yy)¹⁰ ve Farsça için Şahidî (1514-15)¹¹ vardır. Bu türün Bosna- Türkçesi için de Üskifi (17. yy.)¹² vardır. 18. ve 19. yüzyıllarda bile, bu tür kafiyeli sözlükler Arapça¹³ ve Farsça¹⁴ için ve hatta Fransızca¹⁵ için bile oluşturuldu.

2.1.2. Alfabetik Sözlükler

Eğitilmiş kişiler için, Arap veya Fars bilim adamları tarafından kaleme alınmış klasik İslam dillerinin sözlükleri bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları Osmanlı bilim adamları

-
- 5 Saadet Çağatay, “Yazma Sözlük ve Gramerler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi* içinde, 19 (Ankara, 1961), 129-135.
  - 6 Kevork Pamukciyan, “Ermeni Harfli Türkçe Yazma Sözlükler”, *Tarih ve Toplum* içinde, III/25 (İstanbul, 1986), 52-54.
  - 7 Pavlos Chidiroglou, “Bibliographikè Symbolè eis Tèn Hellênikèn Tourkologian (1788—1975)”, *Epetêris (Nikosia)* içinde, 8 (1975-77), 278-281.
  - 8 R. A. Aganin, “Tureckaja Leksikografija v SSSR (1917-1977)”, *Sovetskaja Tjurkologija* içinde, III (1978), 80-94.
  - 9 Andreas Tietze, “Problems of Turkish Lexicography”, *Problems of Lexicography* (ed. F. Householder/S. Saporta) içinde, (Bloomington, Indiana, 1962), 263-273.
  - 10 Abdullatîf Ferišteoğlu, *Lugat-i Ferišteoğlu*, (15. yy.).
  - 11 İbrahim Şahidî, *Tuhfe-i Şahidî (1514-15)*, İstanbul, 1858.
  - 12 Karşılaştır: İsmet Smailović, “O jednom Vrlozanimljivom Rječniku iz 17. Stoljeća”, *Studia Linguistica Polono-Jugoslavica* (Sarajevo) içinde, 3. (1983), 151-161.
  - 13 Mehmed Vehbî Sümbülzâde, *Nuhbe-i Vehbî*, (İstanbul, 1805).
  - 14 Mehmed Vehbî Sümbülzâde, *Tuhfe-i Vehbî*, (İstanbul, 1798).
  - 15 Yûsuf Hâlis, *Miftâh-i Lisân*, (İstanbul, 1849-50).

tarafından yazılmıştı.¹⁶ İçerisinde Türkçe olmamasına rağmen bilim insanları tarafından kullanılmaktaydı. Bunun dışında Türkçe çeviriler oluşturuldu. Örneğin, yaklaşık 140 000 maddebaşı içeren Cevherî sözlüğü (10. yy); 16. yüzyılda çevirisi yapıldı ve 18. yüzyılda ilk Osmanlı kitabı olarak basılmıştır¹⁷; daha kapsamlı olan başka bir kitap Kâmus¹⁸ ise 19. yüzyılda Türkçeye tercüme edilerek defalarca yayımlandı¹⁹. Ayrıca daha kısa olan bir Arapça sözlük²⁰ de popülerdi, basitçe alfabetik olarak düzenlenmişti (diğerleri gibi kelime köklerine göre değil). Farsça- Türkçe sözlükler arasında en önemli olanlar, Şu'ûrî (1742)²¹ ve Âsım'dır (1799)²². Aynı geleneğin övgüye değer bir modern eseri olan Şükûn²³, her şiirini Fars şiirinden alıntılarla bezemiştir. Tam tersi yönde olan sözlüklere ihtiyaç tam gelişmemiştir. Öyle büyük bir sözlük ancak 18. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır²⁴. Bu sözlük, Türkçe madde başlarına göre düzenlenmiş olmasına rağmen, amacı Türkçenin söz varlığının kodlanması değil, klasik eğitim dillerine erişimdir. 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı sözlükbilimi neredeyse sadece iki eğitim diliyle ilgileniyordu ve (2.1.1.'de belirtilen Bosnalı merakını dikkate almazsak) kendi söz varlığının ya da Çağatayca²⁵ hariç, başka bir dilin söz varlığı ile ilgilenmiyordu. Çağatayca, sadece sınırlı bir süre için, çok önemli Çağatay şairlerinin ortaya çıkması sebebiyle üçüncü Osmanlı eğitim dili statüsünü almıştı.

2.1.3. Yabancı Kelimeler Sözlükleri

19. yüzyıldaki eğitim sözlüklerinin halefleri, bir yandan çok sayıdaki sözde Galatâ-sözlükleri²⁶, ortoepik- ortografik sözlükler olup bunlarda Arapça ve Farsçadan alıntı kelimeler Türkçeye uyarlanmıştır. Bu kelimeler, orijinal (“doğru”) şekliyle (ya da anlamıyla) karşılaştırılmıştır. Diğer taraftan, - son zamanlardaki Fransız versiyonunun tamamen uluslararası terminolojiye adanmış olan sözlüklerinin²⁷ aksine- Arapça ve Farsça kelimelere göre hazırlanmış yabancı dil sözlükleri vardır.²⁸ Cumhuriyet döneminde Fransızca, eğitim dili rolünü üstlenmiştir.

2.2. Osmanlı Türkçesinin Avrupa Sözlükbilimine Başlangıcı

İlk batılı sözlükler, gezginlerin (diplomatlar, tüccarlar, misyonerler) sözlü iletişimine yönelikti. Bu nedenle, Türkçeyi sadece Latince fonetik diline çevirip, çoğunlukla Türkçe

16 As-Sayyid Muḥammad b. as-Sayyid Ḥasan, *Ġâmic al-luġa*, (Edirne, 1450).

17 Mehmed b. Mustafa Vankulu, *Lugat-i Vankuli*, (İstanbul, 1728-29).

18 Muḥammad b. Yaċqûb Fîrûzâbâdi, *Qâmûs*, [basım 1815].

19 Ahmed Asım, *El-okyânûs elbasît fi tercümeti l-Kâmûsi l-muhît*, (İstanbul: 1814-18).

20 Karahisarî Mustafâ b. Şemseddîn Ahterî, *Ahterî-i kebîr*, 1545, (basım 1826).

21 Hasan Şu'ûrî, *Ferheng-i Şu'ûrî*, (İstanbul, 1742).

22 Ahmed Asım, *Tibyân-i nâfi' der tercüme- i Burhân-i kâti*, (İstanbul, 1799).

23 Ziya Şükûn, *Farsça-TürkçeLugat; Gencinei güftar; Ferhengi Ziya*, (İstanbul, 1944).

24 Mehmed Es'ad, *Lehçet el-luġât*, (İstanbul, 1801-02).

25 Ármin Vámbéry, *Abuska: csagatajtörök szógyűjtemény*, (Budapest, 1862).

26 Örneğin: Mehmed Hafîd, *Galatât-i Meşhûre*, (İstanbul, 1806).

27 Mustafa Nihat Özön, *Türkçe – Yabancı Kelimeler Sözlüğü*, (İstanbul, 1962).

28 Örneğin: Mehmed Salaheddin Salâhî, *Kamus-u Osmânî*, (İstanbul, 1897-1906) ve Muallim Naci, *Lugat-i Naci*, (İstanbul, 1901).

yönünde uygulanırdı. Bunlara genellikle Türkçe dilbilgisi özeti eşlik ederdi. Bu türden ve oldukça ilkel olan böyle iletişimsel sözlükleri biz, 17. yüzyıldan beri bilmemize rağmen, muhtemelen daha önce de zaten vardı (el yazılı en eski Ferraguto²⁹) ve ihtiyaçtan dolayı, daha sonra da varlığını sürdürdü (ancak, zamanımızda Türkler tarafından bu tür sözlüklere olan ihtiyaç, emekçi göçmenlerin yurtdışına akınından dolayı hissedilmiştir. Bu akım, özellikle Almanca, Hollandaca, İsviçre için bu tür bir çözümün bulunmasına sebep olmuştur). En eski basılı Türkçe sözlük olan Megiser³⁰, Latinceye dayanıyor, ancak aynı zamanda Türkçe kelimelerin bir endeksini de içermektedir (toplamda yaklaşık 1100). Bu eser, dillere karşı duyduğu ilgiyi çok sayıda yayınlara kanıtlayan bir bilgin tarafından yazılmıştır.³¹ Megiser, bu yayınlarda bazen Türkçe materyal de kullanmıştır. Kendisi dile neredeyse hiç hâkim değildi, o nedenle, kendisine bilgi sağlayan biri ile çalıştığı anlaşılıyor: Konstantinopolis'teki Venedik elçiliğinin tercümanı Anders Molino (1641)³² veya kendisini Toscana'lı III. Büyük Dük Cosimo'nun tercümanı olarak tanıtan, Neapolitan Mascis (1677)³³. Alfabetik olmayan, ancak bu türün konu gruplarına göre düzenlenmiş olup, Nemeth (1970)³⁴ tarafından yayımlanmış olan, 1668'deki *Dictionarium turco-latinum*'dur.

İletişim amaçlı temel sözlüklere ek olarak, kısa bir süre sonra oryantal diller için (özellikle Roma'daki gibi, misyonerlerin eğitimi için) eğitim kurumlarında öğretmenler veya öğrenciler tarafından yazılmış eserler ve oryantalistler boy göstermeye başladı. Bu eserlerde Arapça yazılar da kullanılmıştır. Örneğin, Mısır'daki Fransız konsolos, Kur'an ve diğer oryantal eserlerin çevirisini yapmıştır. Du Ryer, önce Türkçe bir gramer³⁵ ve daha sonra Türkçe kelimelerin Arapça ve Latin harflerle yazıldığı bir Türkçe sözlük³⁶ (17. yy.) yazmıştır (Bu sözlüğün sadece el yazması korunmuştur). Yukarı Mısır'da aynı metodu izleyen Fransiska misyonerinin³⁷ Türkçe kelime hazinesi (belki de bu yüzden?) yayımlanmadan kaldı³⁸. Oryantal dil öğrencileri için tasarlanan Bernardo-Parigi'nin (1655)'deki İtalyanca-Osmanlıca sözlüğünde Türkçe kelimeler, sadece Arapça yazı dilinde verilmiştir. William

29 Pietro Ferraguto, *Dittionario della lingua turchesca*. 1611. [Grammatica Turchesca'nın 2. Kısım. Neşreden, Biblioteca Nazionale, Neapel. A. Bombaci'ya göre: Padre Pietro Ferraguto e la sua Grammatica turca (1611). *Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli*'de, N. S. I (1940), 205-236].

30 Hieronymus Megiser, *Dictionarium latino-turcicum*, (Leipzig, 1612). [4. cilt, *Institutionum linguæ turcicæ libri quatuor*'dan. 57 + 54 S.].

31 Hieronymus Megiser, *Paroemiologia polyglotta*, (Graz: 1592 (a)); Hieronymus Megiser, *Dictionarium quatuor linguarum*, (Graz, 1592 (b)); Hieronymus Megiser, *Specimen 40 linguarum*, (Frankfurt, 1593); Hieronymus Megiser, *Thesaurus polyglottus*, (Frankfurt, 1603).

32 Giovanni Molino, *Dittionario della lingua italiana turchesca*, (Roma, 1641).

33 Antonio Mascis, *Vocabolario toscano e turchesco. Arricchito di molti voci arabe, persiane, tartare e greche, necessarie alla perfetta cognizione della stessa lingua turchesca*. (Firenze, 1677).

34 J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, (Budapest, 1970).

35 André Du Ryer, *Rudimenta grammaticæ linguæ turcicæ*, (Paris, 1630.)

36 André Du Ryer, *Dictionarium turcico-latinum*, 17. yy. (Bibliothèque Nationale, Paris)

37 Frate Arcangelo de Carradori, *Dizionario turco-italiano*, (Girge, 1635?) [Biblioteca Fortiguerriana, Pistoia].

38 İlk sayfa, bkz. K. V. Zetterstéen, "A specimen of the Turkish dictionary". *Le Monde Oriental* içinde, I (Uppsala, 1907), 234-236.

Seaman³⁹, Joseph Delacroix⁴⁰, Jean Baptiste de Fiennes⁴¹, Arcere⁴² gibi, o dönemin kısmen geniş kapsamlı eserleri ve daha birçokları da asla basılmamıştır. Bu durum, 2.3. bölümde inceleyeceğimiz daha geniş kapsamlı, mükemmel bir “oryantal sözlük”ün⁴³ ortaya çıkmasından kaynaklanmış olabilir.

2.3. Oryantal sözlük

Madde 2.2.’de oryantalistler tarafından yazılmış 17. yüzyıldan kalma sözlüklerden bahsedilmiştir, ancak asıl oryantal olanların başlangıcı, madde 2.1.2.’de tanımlanan Osmanlıca eğitim sözlüğünün, madde 2.2.’de anlatılan batılı faaliyetlerin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Eğitim geleneğinin eğitimi Osmanlıya dayattığı kelime hazinesi dâhil edilerek, Türkçe kelime bilgisinin kaydedildiği iki dilli sözlük, konuşulan dilin gerçekliği ve ideal kavram yanılması aynı düzleme getirilerek bir karma sözlük meydana getirildi (Bir Orta Yüksek Almanca sözlüğün, bütün bir Latince sözlükle veya İlk Modern Yüksek Almancanın Fransızca ile birlikte karma olarak kullanılması gibi). Bu yeniliğin ilk örneği, Meninski’nin⁴⁴ en büyük kapsamlı sözlüğüdür.

اغارم *agharmak* Albefcere, canefcere, *ut صقال اغرمق sac fakul agharmak*. Crines, barbam albefcere, canefcere. Weiß vnd grau werden/ graven/ faßt alten. *Imbianchire, imbianchirsi, biancheggare, incanutire*. Blanchir, devient blanc, & gris, ou chenu, grifonner. *Białym y śiwym śtać śie / bieleć / śiwieć. Item صباح اغارمق sabah agharmak*. Diefcere, diem albefcere. *Tag anbrechen. Spuntar il giorno, l’alba*. Se faire iour, poindre. *Svitác / zorza potázác śie / dnice. Sic صباح اغارمق كبي sabah aghardughy gibi*. Statim atque diefcere cæpit, ipso diluculo. *So bald der Tag anbricht/ vmb die Morgen-Nöthe. Nello spuntar del giorno, all’alba*. A l’aube duiour. *Uá switánus/ iak śie zorza potáza/albo potázáty*.

Örnek Metin 231.1: Meninski 1680

39 William Seaman, [Türkçe latince sözlük], 1665-73. [569 S.; Neşreden, British Library].

40 Joseph Delacroix, *Dictionnaire turc-français*, (Konstantinopel, 1679). [470 S.; Neşreden, Bibliothèque Nationale, Paris].

41 Jean Baptiste de Fiennes, *Dictionnaire turc-français*, (Konstantinopel, 1689). [1233 S.; Neşreden, Bibliothèque Nationale, Paris].

42 Antoine de Arcère, *l’Oratoire: Dictionnaire français-turc*. (17.yy.) [2 C., 1034 S. ve. 986 S.; Neşreden, Bibliothèque Nationale, Paris].

43 Franciscus à Mesgnien Meninski, *Thesaurus linguarum orientalium turcicæ, arabicæ, persicæ ... lexicon turcico-arabico-persicum*. (Wien, 1680).

44 Meninski, *Thesaurus linguarum orientalium turcicæ, arabicæ, persicæ ... lexicon turcico-arabico-persicum*, (1680).

Lothringer’li Franciscus à Mesgnien, daha sonra Meninski⁴⁵, Roma’da Cizvitler’den (muhtemelen Doğu dillerinde) eğitim aldı, Polonya’da Fransızca ve İtalyanca öğretmeni olarak çalıştı (orada üç dilbilgisi kitabı yayımlandı⁴⁶). 1653-56 yılları arasında İstanbul’da Polonya büyükelçisinin tercümanlığını yaparken, aynı zamanda iyi öğretmenlerle çalışarak Türkçe dilini öğrendi.⁴⁷ 1658-59 ve 1659-60 yıllarında Polonya kralının elçisi olarak yine Osmanlı başkentinde bulundu, 1662 yılında imparatorluk hizmetine katıldı. O zamandan beri Viyana’da çalıştı ve burada, öğrendiği seçkin Osmanlıca kelime dağarcığına Arapça ve Farsçayı, Golius ’tan⁴⁸ ekleyerek ana eserinde kullandı.⁴⁹ Kısa bir giriş bölümü, bütün önemli bilgileri kapsar (örneğin, transkripsiyon sembollerinin, kısaltmaların ve referansların açıklanması); bunu 430 sütunlu ekiyle birlikte 6508 sütunlu sözlük takip eder. Kelimelerin tek tek yazıya geçirilmesi, madde başı Arapça yazım ile ve Latince fonetik yazı (telaffuz desteği ile), menşe göstergesi (örneğin a = Arapça), kelime kategorisi, dilbilgisel özellikler (örneğin, düzensiz çoğul yapımı) ile başlar, -kelimenin sıklığına bağlı olarak iki ila beş dile kadar kelimenin anlamı verilir: Latince, Almanca, İtalyanca, Fransızca, Lehçe. Daha sonra, edebî metinlerden (kaynak belirtilerek) kelimenin kullanım alanıyla ilgili örnekler, ortak kelime kombinasyonları, deyimler (tamamı orijinal yazısı, Latince transkripsiyon ve çevirisi ile) ve son olarak da, nadiren kullanılan sözcüklerin alıntılandığı sözlükler belirtilir. Önemli sözcükler için böyle bir giriş 200 ila 300 satır içerebilir. Genel olarak, kapsamlı sözlükler 62000 madde başı içermelidir. Yaklaşık 11000 madde başı içeren Megiser⁵⁰ ile karşılaştırıldığında, kapsamlı sözlüğün içeriği devasa büyüklüktedir. Bu 62 000’in, kaba bir hesaplama göre, %28’i konuşma diline (Türkçe ve Türkçeye adapte edilmiş kelimeler) ve %72’si de öğretilen eğitim diline aittir. Bu oran da “oryantal” sözlüğün karakterini göstermektedir.

Meninski, daha sonra başka şeylerin yanı sıra Latince- Osmanlıca bir sözlük içeren ek bir cilt yayımladı.⁵¹ 18. yüzyılda Bernhard von Jenisch tarafından eşanlamlılar gözden geçirildi ve yeniden yayımlandı⁵². Bu, bugün hâlâ bilim alanında kullanılan standart baskıdır.

45 Zygmunt Abrahamowicz, “Mesgnien Meninski Franciszek”. In: *Polski słownik biograficzny XX*. (1975), 464-466.

46 Franciscus à Mesgnien Meninski, *Grammatica gallica in usum iuventutis maxime polonae*. Danzig 1649 (a); Franciscus à Mesgnien Meninski, *Compendiosa italicæ linguæ institutio in Polonorum gratiam collecta*. Danzig 1649 (b); Franciscus à Mesgnien Meninski, *Grammatica seu institutio polonicae linguæ... in usum exterorum edita*. Danzig 1649 (c).

47 Alojzy Sajkowski, “Franciszek Mesgnien-Meninski w Konstantynopolu”. *Odrodzenie i Reformacja u Polsce* içinde, 11 (Warschau, 1966), 181-192.

48 Jacobus Golius, *Lexicon arabicolatinum*. Leiden, 1653; Jacobus Golius, *Dictionarium persico- latinum*. (2. bölüm Edmundus Castellus: *Lexikon heptaglotton*), (London, 1669).

49 Franciscus à Mesgnien Meninski, *Complementum thesauri linguarum orientalium seu Onomasticum latino turcico-arabico-persicum*. Wien 1687; Franciscus à Mesgnien Meninski, *Lexicon arabico-persico-turcicum*, (Wien 1780).

50 Hieronymus Megiser, *Dictionarium latino-turcicum*, (Leipzig, 1612).

51 Franciscus à Mesgnien Meninski, *Thesaurus linguarum orientalium turcicæ, arabicæ, persicæ ... lexicon turcico-arabico-persicum*, (Wien, 1680).

52 Meninski, *Lexicon arabico-persico-turcicum*, (1780).

Eş Anlamlılar Sözlüğü pahalı ve 17,7 kg. ağırlığındaydı. Pratik amaçlar için, Clodius⁵³, Preindl⁵⁴, Viguier⁵⁵ gibi bazı el sözlükleri, 18. yüzyılda, çoğunlukla gramerle birlikte ve yeni hiçbir şey katmayan derlemelerle yazılmıştı. 19. ve 20. yüzyılın büyük oryantal sözlükleri de, Eş Anlamlılar Sözlüğünü baz alıyordu⁵⁶.

2.4. Azınlıklar ve Resmî Dil

18. yüzyıldan bu yana azınlıkların ekonomik ve siyasal olarak güçlendirilmesi, iyileştirilen ulusal eğitim sistemi (özellikle Yunanlılar ve Ermeniler için) ve kamu hayatında resmî dile bütünüyle hâkimiyet gerektiren yeni bir (din dışı) zekânın ortaya çıkması, Osmanlı sözlükbilimini etkilemiştir. Mevcut sözlükler, okullar için uygun değildi, yeni bir tür oluşturulmalıydı. Tipik olarak, örneğin, Agioretites⁵⁷, resmî dile veya Türk asıllı (Karamanlı da denilen) Rumlar için Yunancaya sözlü giriş yapmak için küçük bir sözlüktü (Türkçe kelimeler sadece Yunanca harflerle yazılmıştı). Alexandrides'de⁵⁸ bu amaç için yazılmıştır; başlık sayfasında da belirttiği gibi kitap, “Anadolu’da yaşayan Hristiyanların faydalanması için” yazılmıştır. Yunanca- Türkçe veya Türkçe- Yunanca basılmış 22 adet sözlüğün listesi, Chidiroğlu’nda⁵⁹ bulunabilir. En eksiksiz ve en iyisi Chloros’tur.⁶⁰ Ermeniler de Osmanlı sözlükbilimi alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Viyana’da Türk dili öğretmeni ve tercümanı olarak çalışan Artin Hindoğlu, oryantalistik okuyan öğrenciler için sözlükler yayımlamıştır.⁶¹ Bu sözlükler, daha modern bir dil seviyesine ulaşılmasını sağlamıştır. 19. yüzyıl, Batı kültürel mirasının Osmanlı dünyasını ve dilini istila ettiği bir dönemdi. Ermeni uyruklu olan Tinghir ve Sinapian⁶², yabancı dildeki uzmanlık terminolojisini Osmanlı diline çevirmeye çalıştılar (genelde eğitim dili eski olduğu için). Ermeniler 20. yüzyılda da Osmanlı sözlüğüne önemli katkılarda bulundular (Kelekian⁶³, Kerestedjian⁶⁴, Devedjian⁶⁵,

53 Johannes Christianus Clodius, *Compendiosum lexicon latino-turcico-germanicum*, (Leipzig, 1730).

54 Preindl, *Vocabulaire de la langue turque*. Schleswig, 1787. [Essai d’une grammaire turque’in bir parçası].

55 Viguier, *Éléments de la langue turque*. Konstantinopel, 1790 [Fransızca-Türkçe içeren bir sözlüktür].

56 bkz. 2.5., 2.6.

57 Zacharias Agioretites, *Lexikôn tourkikôn kai graikikôn*, (Venedig, 1804).

58 Dêmétrios Alexandridês, *Lexikôn tourkikô-graikikôn*, (Wien 1812).

59 Pavlos Chidiroglou, “Bibliographikê Symbolê eis tèn Hellênikèn Tourkologian (1788—1975)”, *Epetêris (Nikosia)* içinde, 8. (1975-77), 278-280.

60 Ióannês Chlôros, *Lexikôn tourkohellênikôn*, (Konstantinopel, 1899).

61 Artin Hindoglu, *Dictionnaire abrégé français-turc*, (Wien, 1831); Artin Hindoglu, *Dictionnaire abrégé turc-français*, (Wien, 1838).

62 Ant. B. Tinghir ve K. Sinapian, *Dictionnaire français-turc des termes techniques des sciences, des lettres et des arts*, (Konstantinopel, 1891).

63 Diran Kelekian, *Dictionnaire turc, français*, (İstanbul, 1911).

64 Bedros Efendi Kerestedjian, *Quelques matériaux pour un dictionnaire étymologique de la langue turque*, (London, 1912).

65 Karekin Devedjian, *Pêche et pêcheries en Turquie*, (Konstantinopel, 1926).

Bedevian⁶⁶). Arnavutlu Şemseddin Sami Frascbery, iki dilli sözlükleriyle⁶⁷, ama özellikle modern Osmanlının standart sözlüğü olarak kabul edilebilecek tek dilli sözlüğü⁶⁸ ile yerel kültürel hayata en iyi hizmeti vermiştir. Sözlükbilimdeki resmî dile derin aşinalıkları ile modern, gerçekçi ve olgusal yön belirleyenler aslında azınlıklardı.

2.5. Diploması ve Ticaret

Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerinin siyasal ve ekonomik sistemine entegrasyonundaki ilerleme, özellikle diploması ve ticaret alanlarında iletişim kanallarını genişletti; bu durum aynı zamanda yeni ihtiyaçlara ve sözlük bilgisi için yeni yönelimlere yol açtı. Hem genel iletişime hizmet eden hem de “oryantal” olan eski sözlükler bu amaç için yeterli değildi. Eş Anımlı Sözlüğün yeni baskısı artık yoğun şekilde kısaltılmış ve kullanışlı bir formata kavuşmuştu.⁶⁹ Başlık sayfasında hedefin ne olduğu açıklanmasına rağmen, o sırada neye ihtiyaç duyulduğu konusunda fazla ilerleme kaydedilemiyordu. İstanbul'daki İmparatorluk Rus Büyükelçiliğinin tercümanı olan Handjeri 'nin⁷⁰, ondan kısa bir süre sonra yayımlanan Fransızca-Osmanlıca sözlüğün verdiği “çevirmenleri işlerinde yönlendirmek için yapılır” mesajı, hâlâ oryantal sözlüğün ruhu ile yazıldığını bildirir (yazar, diplomatik yazışmaların geleneksel barok tarzını seviyor); çalışmalarının bugün oryantalistler arasında popüler olmasına şaşmamalı. Öte yandan diploması mensupları uzun süredir Schlechta-Wssehrd⁷¹ veya daha modern Fransızca sözlükler gibi, daha yoğun olan Teknik Terimler Sözlüğüne başvurdular.⁷² Fransızca dili, 19. yüzyılın evrensel dili, diploması ve ticaret dili ve aynı zamanda, modern Avrupa düşüncesinin Osmanlı topraklarına ulaştığı yoldu. Diğer yandan Almanca ve İngilizce, akademik önemine nazaran daha az pratikti: Bu yüzden onlara gösterilen sözlükbilimsel özen, oryantal geleneği devam ettirmeyi daha da kolaylaştırıyordu.

2.6. Modern Oryantal Sözlük

Osmanlı edebiyatını anlamak isteyen birisi, oryantal bir sözlük kullanmalıdır. Kapsamlı sözlük⁷³ mevcut değilse, Almanca ve Fransızca dillerinde yazılmış olan Zinker'e⁷⁴, İngilizce

66 Armenag K. Bedevian, *Illustrated polyglottic dictionary of plant names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish languages*, (Cairo, 1936).

67 Ch. Samy-Bey Frascbery, *Dictionnaire turc-français*, (İstanbul, 1883); Ch. Samy-Bey Frascbery, *Kamus- u Türkî*, (İstanbul, 1899-1900).

68 Ch. Samy-Bey Frascbery, *Kamus- u türkî*, (1899-1900).

69 J. D. Kieffer, ve T. X. Bianchi, *Dictionnaire turc-français*, (Paris, 1835-37).

70 Prince Alexandre Handjéri, *Dictionnaire français-arabe-persan et turc*, (Moskau, 1840-41).

71 O. de Schlechta-Wssehrd, *Manuel terminologique français-turc contenant les principales expressions et locutions techniques usitées dans les pièces diplomatiques, administratives et judiciaires ...* (Wien, 1870).

72 A. Charles Barbier de Meynard, *Dictionnaire turc-français*, (Paris, 1881-86). [yeni basım 1971] ve Frascbery, *Dictionnaire turc-français*, (1883); Frascbery, *Kamus- u türkî*, (1899-1900).

73 Meninski, *Thesaurus linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae ... lexicon turcico-arabico-persicum*. W1680; Meninski, *Lexicon arabico-persico-turcicum*, (1780).

74 Julius Theodor Zenker, *Dictionnaire turc-arabe-persan/Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, (Leipzig, 1866-76). [yeni basım: Hildesheim 1976].

dilindeki Redhouse'a⁷⁵ bakmalıdır. 14 yaşında İstanbul'a gelen ve onlarca yıl Türkiye'de görev alan James W. Redhouse⁷⁶ mütevazı bir başlangıçtan sonra⁷⁷, büyük bir sözlük oluşturmak için, geniş kapsamlı bir sözlüğün sözcük varlığı ile kendi yaşadığı dönemin sözcüklerini birleştirmeye çalıştı. Zamanın ruhuna sadık kalınarak, sözlük, çeyrek yıl sonra bir ekip tarafından güncellendi.⁷⁸ Fakat daha eski yayınlarda Arapça yazı dili esas alınırken, yeni yayınlarda Latince yazım ön plana geçer ve Arapça yazım sadece ek olarak sunulur.

2.7. Ulusal Türkçe Sözlük

19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki birçok ulus bağımsızlığına kavuşur. Bu gelişmeye paralel olarak, ulusal Türk bilinci doğar. İnsanlar, Osmanlı dilindeki Türk unsurlarla, yani kendi kültürel gelenekleriyle daha çok ilgilenmeye başlar. Eski Osmanlı idealine karşı bir ayaklanma başlar. Sözcükbilimde yeni akım, kendisini yalnızca Türk unsurlarını ayrıntılı biçimde ele alan tek dilli bir sözlük⁷⁹ ile duyurur; Arapça ve Farsça unsurlar 2. ciltte büyük ölçüde azaltılmıştır. Bu çalışma ile başlayan yeni akım kısa sürede başarılı oldu. Bunun etkisi, ondan az sonra yayımlanan iki dilli sözlükte⁸⁰ ve tek dilli sözlükte⁸¹ görülebilir. Sonuç olarak, son Osmanlı dönemine ait Osmanlı Sözlüğü, Avrupa'da kullanılan sözlük kavramına uyarlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti bu yeni akımı aldı ve devam ettirdi. 1928'de Latin alfabesine geçişle, Osmanlı kültürel ve eğitim geleneğinden kopma bütünüyle tamamlanmış oldu. Hükümet tarafından desteklenen radikal ve saf bir hareket zaman zaman, yabancı unsurların, unutulmuş Türk dili malzemesiyle veya Türk boyları tarafından oluşturulan neolojizm ile değiştirilmesini savundu. Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerin karşılığını Anadolu lehçeleri ve diğer (Osmanlıca olmayan) Türk dillerinden sağlanan bir sözlük, bu amaca hizmet etmeliydi.⁸² Ardından iki cep sözlüğü⁸³, yabancı unsurlardan arındırılmış dilin yazılmasını ve anlaşılmasını sağlamalıydı. Anadolu lehçelerinin kelime hazinesi için o zamanlar sadece acil düzenlemeler vardı⁸⁴, fakat dilde temizlik başlatan Türk Dili Cemiyeti, büyük bir lehçe sözlüğe yansiyacak olan yoğun

75 Sir James William Redhouse, *A Turkish and English lexicon*, (London, Konstantinopol, 1890). [Yeni basım: 1921].

76 bkz. Findley, Carter V., "Sir James W. Redhouse (1811-92): the making of a perfect Orientalist?", *Journal of the American Oriental Society* içinde, 99. (1980), 573-600.

77 Sir James William Redhouse, *An English and Turkish Dictionary*, (London, 1856). [2. bs. 1861; 3. bs 1880].

78 Sir James William Redhouse, *Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, (İstanbul, 1968). [2. bs. 1974].

79 Ahmed Vefik [Pascha], *Lehçe-i Osmâni*, (İstanbul, 1876) [2. bs. 1900].

80 A. Charles Barbier de Meynard, *Dictionnaire turc-français*, (1881-86) ve Fraschery, *Dictionnaire turc-français*, (1883); Fraschery, *Kamus- u türkî*, (1899-1900).

81 Fraschery, *Kamus- u türkî*, (1899-1900).

82 *Tarama dergisi*, (İstanbul, 1934).

83 *Türkçeden Osmanlıcaya cep kılavuzu*, (İstanbul, 1935) ve *Osmalıcadan Türkçeye cep kılavuzu*, (İstanbul, 1935).

84 Hamit Zübeyr Koşay, ve İshak Refet İştman, *Anadilden derlemeler*. Ankara, 1932 ve Hüsni, *Kayseri sözlüğü*. Kayseri, 1934.

bir toplama faaliyeti geliştirdi⁸⁵. Aynı cemiyetin bir diğer paralel çalışması, olası yeniden canlandırma için, kullanımdan kalkan Türkçe sözcükleri bir araya getiren Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'dür.⁸⁶

Bu iki cemiyet, herhangi yeni bir dil oluşumu için malzeme sağlarken, dil derneği tarafından düzenlenen Türkçe Sözlük⁸⁷, yönetim, okul ve basın için normatif standart bir sözlük olarak düşünülmüştü. Sadece 8. baskısı (1983), aynı ideolojik hedefleri büyük ölçüde bırakmış ve ilk etapta mevcut kelime hazinesini mümkün olduğunca korumak istemiştir. Bu durum, yakın geçmişin muhafazakâr eğilimini yansıtıyordu. Sözlükbilim ve çağdaş tarih arasındaki yakın ilişki yine tekrar ediyordu.

3. Son Durum

3.1. Genel Sözlük

3.1.1. Tek dilli

3.1.1.1. Osmanlıca için: Frascery 1899-1900

3.1.1.2. Modern Türkiye Türkçesi için: Türkçe Sözlük 1943.

3.1.2. İkidilli

3.1.2.1. Osmanlıca için: Meninski 1680 veya 1780; Zenker 1866; Redhouse 1890 veya 1968

3.1.2.2. Modern Türkiye Türkçesi için: Bonelli 1939; Redhouse 1968; Steuerwald 1972 ve 1974; ayrıca Bulgarca, Fince, Gürcüce, Yeni Yunanca, Hollandaca, Lehçe, Rumence, Rusça, İsveççe ve Sırpça ikidilli sözlükler mevcuttur.

3.2 Özel Sözlükler

3.2.1. Eski ve Orta Osmanlıca: XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla Tarama Sözlüğü 1963—77.

3.2.2. Argot: Mikhailov 1930; Mehmet Halit 1934; Devellioglu 1941.

3.2.3. Tarama Sözlükleri: XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü 1963—77; Eyüboğlu 1973—75.

3.2.4. Ağız Sözlükleri: Koşay/Işıttın 1932; Aksoy 1945—46; Türkiye'de halk ağzından söz derleme sözlüğü 1963—82; ve diğerleri (Bibliyografya: Gülensoy 1981).

3.2.5. Etimoloji Sözlükleri: Kerestedjian 1912; Räsänen 1969; Sevortjan 1974—80.

3.2.6. Terim Sözlükleri: Nutki 1917 (Deniz canlıları), Devedjian 1926 (Balıkçılık); Bedevian 1936 (Bitki isimleri); Büngül 1939 (Antika pazarı); Türk hukuk lugatı 1944 (Jus); Pakalın 1946—51 (Tarih terimleri); Zanaat terimleri sözlüğü 1976 (El İşçiliği); ve daha birçoğu.

85 *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, (İstanbul, 1939-1957); geliştirilmiş 2. baskı; *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Sözlüğü*, (Ankara, 1963-82).

86 *XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, (İstanbul, 1943-54); ikinci baskı *XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, (Ankara, 1963-77).

87 *Türkçe sözlük*, (İstanbul 1944) [669 S.; 2. bs. 1955, 823 S.; 3. bs. 1959, 856 S.; 4. bs. 1966, 808 S.; 5. bs. 1969, 832 S.; 6. bs. 1974, 893 S.; 7. bs. 1983].

- 3.2.7. Yabancı Dil Sözlüğü: Özön 1962.
- 3.2.8. Neolojizm: Püsküllüoğlu 1966; Antelava 1985.
- 3.2.9. Deyişbilim Sözlüğü (Deyim ve Atasözleri Sözlüğü): Özön 1943; Eyüboğlu 1973—75; Aksoy 1976.
- 3.2.10. İmla Sözlüğü: İmlâ Lügati 1928.
- 3.2.11. Tersine Sözlük: Vietze/Zenker/Warnke 1975.
- 3.2.12. Eşanlamlı Sözlük: Agakay 1956.
- 3.2.13. Halkbilim: Türkiye’de halk ağzından söz derleme dergisi 1939—57, Bd. 6 (1952).
- 3.3. Türk Dilleri Çerçevesinde Osmanlıca/Türkiye Türkçesi: Budagov 1868—71, Radloff 1893—1911, Kadri 1927—45; Räsänen 1969; Sevortjan 1974—80.
- 3.4. Bibliyografya: Deny 1959; Akyüz 1959; Çağatay 1961; Redhouse 1968, XIV—XVIII; Chidiroglou 1975-77; Aganin 1978.

Kaynaklar

4.1. Sözlükler

- Ağakay, Mehmet Ali. *Türkçede Yakın Anlamlı Kelimeler Lugati*. [115 S.]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1956.
- Agioreitês, Zacharias. *Lexikòn tourkikòn kai graikikòn*. [Basım, 1819, 56 S.]. Venedig, 1804.
- Ahmed Vefik [Pascha]. *Lehçe-i osmânî*. [2 Cilt., 1293 S.; 2. Basım 1900, 1455 S.], İstanbul, 1876.
- Ahterî, Karahisarî Mustafâ b. Şemseddîn. *Ahterî-i kebîr*, 1545. 1826’dan itibaren çok sayıda baskı [700 + 875 S.].
- Aksoy, Ömer Asım. *Gaziantep Ağzı*. [3 Cilt., 3. ciltteki sözlük., 826 S.], İstanbul, 1945-46.
- Aksoy, Ömer Asım. *Deyimler Sözlüğü*. [S. 399-968; 2. Cilt Atasözleri ve deyimler sözlüğü, Ankara 1971. 1965 ilk baskısının geliştirilmiş baskısı], Ankara, 1976.
- Alexandridês Dêmêtrios. *Lexikòn tourkikò-graikikòn*. [445 + 159 S.]. Wien, 1812.
- Antelava, Georgij Irakhevic. *Turecko-russkij slovar’ (neologizmy)*. [167 S.], Tbilisi, 1985.
- Arcère, Antoine de. *l’Oratoire: Dictionnaire français-turc*. 17. yy. [2 cilt., 1034 u. 986 S.; Neşr. Bibliothèque Nationale, Paris].
- As-Sayyid Muhammed b. as-Sayyid Hasan. *Ġâmic al-luġa*. [Neşreden.], Edirne, 1450.
- Asım, Ahmed. *Tibyân-i nâfi’ der tercüme- i Burhân-i kâti’*. [863 S.; çok sonraki basımı.], İstanbul, 1799.
- Asım, Ahmed. *El-okyânûs elbasîti fî tercümeti l-Kâmûsi l-muhîti*. [3 Cilt., yaklaşık 3000 s.; çok sonraki basımı.], İstanbul, 1814-18.
- Bedevian, Armenag K. *Illustrated polyglottic dictionary of plant names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish languages*. [456 S.], Cairo, 1936.
- Bonelli, Luigi. *Lessico italianoturco*. [2. Basım. 1952, 359 S.], Roma, 1939.
- Budagov, Lazar. *Sravnitel’nyj slovar’ turkotatarskich narečij*. [2 Cilt., 810 ve 416 S.; Tıpkıbasım 1961.], St. Petersburg, 1868-71.

- Büngül, Nureddin Rüşdü. *Eski eserler ansiklopedisi*. [270 S.], İstanbul: Tercüman Yayınları, 1939.
- Carradori, Frate Arcangelo de. *Dizionario turco-italiano*. [269 S.; Neşreden, Biblioteca Fortiguerriana, Pistoia], Girge, 1635?
- Chlóros, Ióannês. *Lexikôn tourkohellênikôn*. Konstantinopel, [2 Cilt., 2102 S.], 1899.
- Clodius, Johannes Christianus. *Compendiosum lexicon latino-turcico-germanicum*. [928 + yaklaşık 400 numaralandırılmamış sayfa], Leipzig, 1730.
- Delacroix Joseph. *Dictionnaire turc-français*. [470 S.; Neşr. Bibliothéque Nationale, Paris]. Konstantinopel, 1679.
- Devedjian Karekin. *Pêche et pêcheries en Turquie*. [169 S.], Konstantinopel. 1926.
- Devellioğlu, Ferit. *Türk Argosu*. [Çoğaltılmış ve Genişletilmiş Basımı 1945, 1955, 1959;206 S.], Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1941.
- Eyüboğlu, E. Kemal, *Şiirde ve halk dilinde atasözleri ve deyimler*. [2 Cilt, 329 ve 528 S.], İstanbul 1973-1975.
- Ferişteoğlu, Abdullatîf. *Lugat-i Ferišteoğlu*. 15. yy. [çok sayıda yayım].
- Ferraguto, Pietro. *Dittionario della lingua turchesca*. 1611. [Grammatica Turchesca'nın 2. Kısmı. Neşreden, Biblioteca Nazionale, Neapel. A. Bombaci'ya göre: Padre Pietro Ferraguto e la sua Grammatica turca (1611). Annali del R.Istituto Superiore Orientale di Napoli'de, N. S. 1 (1940) 205-236].
- Fiennes, Jean Baptiste de. *Dictionnaire turc-français*. [1233;Neşr . Bibliothéque Nationale, Paris], Konstantinopel, 1689.
- Fîrûzâbâdî, Muhammad b. Yacqûb. *Qâmûs*. [çok sayıda yayım; 1815'den beri basımda].
- Fraschery, Ch. Samy-Bey. *Dictionnaire français-turc*. [1630 S.], İstanbul, 1883.
- Fraschery, Ch. Samy-Bey. *Dictionnaire turc-français*. [1208 S. çok sayıda basımı], İstanbul, 1883.
- Fraschery, Ch. Samy-Bey. *Kamus- u türki*. [2 Cilt, 1575 S.], İstanbul, 1899-1900.
- Galland, Antoine. *Fransız tercümesi ile Türki lugat*. [551 S. Neşr. Bibliothéque Nationale, Paris], Konstantinopel, 1672-73.
- Golius, Jacobus. *Lexicon arabicolatinum*. [2922 S.], Leiden, 1653.
- Golius, Jacobus. *Dictionarium persico- latinum*. [Edmundus Castellus: Lexikon heptaglotton'dan 2 Kısım]. London, 1669.
- Handjéri, Prince Alexandre. *Dictionnaire français-arabe-persan et turc*. [3 Cilt, 992, 658, 805 S.], Moskau, 1840-41.
- Hindoglu, Artin. *Dictionnaire abrégé français-turc*. [562 S.], Wien, 1831.
- Hindoglu, Artin. *Dictionnaire abrégé turc-français*. [516 S.], Wien, 1838.
- Hüsnü. *Kayseri sözlüğü*. [96 S.], Kayseri, 1934.
- İmlâ lugati. [371 S.; çok sonraki basımı], İstanbul, 1928.
- Hüseyin Kâzım Kadri. *[Büyük] Türk lûgati*. [4 Cilt, XCIX + 855, 981, 928, 894 S.], İstanbul, 1927-42.
- Kelekian, Diran. *Dictionnaire turc, français*. [1373 S.], İstanbul, 1911.
- Kerestedjian, Bedros Efendi. *Quelques matériaux pour un dictionnaire étymologique de la langue turque*. [364 +40 S.], London, 1912.
- Kieffer, J. D. ve Bianchi, T. X. *Dictionnaire turc-français*. [2 Cilt., 784 ve 1304 S.], Paris, 1835-37.

- Koşay, Hamit Zübeyr ve Işıtman, İshak Refet. *Anadilden derlemeler*. [448 S.], Ankara, 1932.
- Mascis, Antonio. *Vocabolario toscano e turchesco. Arricchito di molti voci arabe, persiane, tartare e greche, necessarie alla perfetta cognizione della stessa lingua turchesca*. [290 S.], Firenze, 1677.
- Megiser, Hieronymus. *Paroemiologia polyglotta*. [250 S.], Graz, 1592.
- Megiser, Hieronymus. *Dictionarium quatuor linguarum*. [188 S.], Graz, 1592.
- Megiser, Hieronymus. *Specimen 40 linguarum*. [47 S.], Frankfurt, 1593.
- Megiser, Hieronymus. *Thesaurus polyglottus*. [750 S.], Frankfurt, 1603.
- Megiser, Hieronymus. *Dictionarium latino-turcicum*. [4. cilt, Institutionum linguæ turcicæ libri quatuor'dan. 57 + 54 S.], Leipzig, 1612.
- Mehmed Es'ad. *Lehçet el-lugât*. [851 S.], İstanbul, 1801-02.
- Mehmed Hafîd. *Galatât-i meşhûre*. [534 S.], İstanbul, 1806.
- Mehmet Halit. *Istanbul argosu ve halk tabirleri*. [210 S.], İstanbul, 1934.
- Meninski, Franciscus à Mesgnien. *Thesaurus linguarum orientalium turcicæ, arabicæ, persicæ ... lexicon turcico-arabico-persicum*. [4 Cilt., 6079 Sp., + 276 S.], Wien, 1680.
- Meninski, Franciscus à Mesgnien. *Complementum thesauri linguarum orientalium seu Onomasticum latino turcico-arabico-persicum*. [1998 Sp.], Wien, 1687.
- Meninski, Franciscus à Mesgnien. *Lexicon arabico-persico-turcicum*. [2. Basım, 4 Cilt., 660, 822, 1086, 1207 S.] Wien, 1780.
- Meynard, A. Charles Barbier de. *Dictionnaire turc-français*. [2 Cilt, 786 ve 898 S.; Tıpkıbasım 1971], Paris, 1881-86.
- Mikhailov, M. S. *Matériaux sur l'argot et les locutions populaires turc-ottomans*. [41 S.], Leipzig, 1930.
- Molino, Giovanni. *Dittionario della lingua italiana turchesca*. [494 Sp.], Roma, 1641.
- Muallim Naci. *Lugat-i Naci*. [1426 S.; çok sayıda sonraki basımı], İstanbul, 1901.
- Süleyman Nutki. *Kamus-u bahri*. [425 S.], İstanbul, 1917.
- XIII. asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklarıyle tarama sözlüğü*. [3 Cilt, her biri eksiksiz alfabe ile birlikte; 862, 1090, 840 S.], İstanbul, 1943-54.
- XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanmış tanıklarıyle tarama sözlüğü*. [8 Cilt; 4814 + 295 + 419 S.], Ankara, 1963-77.
- Osmalcadan Türkçeye cep kılavuzu*. [369 S.], İstanbul, 1935.
- Özön, Mustafa Nihat. *Türkçe tabirler sözlüğü*. [Cilt. 1, 400 S.; bir daha yayımlanmamıştır], İstanbul, 1943.
- Özön, Mustafa Nihat. *Türkçe — yabancı kelimeler sözlüğü*. [244 S.], İstanbul, 1962.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. [3 Cilt, 840, 784, 870 S.], İstanbul, 1946-51.
- Parigi, M. R. P. F. Bernardo da. *Dittionario della lingua italiana turchesca sive Lexicon italo-turcicum*. [3 Cilt., 2458 S.; P. F. Pietro d'Abbavilla tarafından Fransızcadan tercüme edilmiştir], Roma, 1665.
- Preindl. *Vocabulaire de la langue turque*. [S. 175—591; Essai d'une grammaire turque'un bir bölümü], Schleswig, 1787.
- Püsküllüoğlu, Ali. *Öz Türkçe sözcükler ve terimler sözlüğü*. [192 S.], Ankara, 1966.

- Radloff, Wilhelm. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. St. [4 Cilt, 1914 Sp. + 66 S., 1814 Sp. + 64 S., 2204 Sp. + 98 S., 2230 Sp. + 107 S.; Tıpkıbasım, Haag 1960], Petersburg, 1897-1911.
- Räsänen, Martti. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. [533 S.], Helsinki, 1969.
- Redhouse, Sir James William. *An English and Turkish Dictionary*. [1149 S.; 2. Basım. 1861; 3. Basım 1880], London, 1856.
- Redhouse, Sir James William. *A Turkish and English lexicon*. London. [2224 S.; Tıpkıbasım 1921], Konstantinopel, 1890.
- Redhouse, Sir James William. *Yeni Redhouse Lugati. İngilizce- Türkçe/Revised Redhouse dictionary, English-Turkish*. [1193 S.; 2. Basım 1953, 1214 S.; sonraki basımları], İstanbul, 1950.
- Redhouse, Sir James William. *Yeni Türkçe-İngilizce sözlük*. [1292 S.; 2. Basım. 1974, mit 45 S. ilave ekleri ile], İstanbul, 1968.
- Resden, Dr. Mikayel. *Pararan [Medizinisch- pharmakologisches Wb.]*. [2. Basım, Venedig 1832, 502 S. Aktaran: Kevork Pamukciyan: Dr. Mikayel Resden (1774—1844) ve dokuz dildeki tıp sözlüğü. In: Tarih ve toplum (İstanbul), 2. Yıl, Sayı 17 (1985), 334—336], Venedig, 1822.
- Ryer, André Du. *Dictionarium turcico-latinum*. 17. Yy. [285 S; Neşr. Bibliothèque Nationale, Paris].
- Şâhidî, İbrahim. *Tuhfe-i Şâhidî (1514—15)*. [63 S.], İstanbul 1858
- Salâhî, Mehmed Salaheddin. *Kamus-u Osmanî*. [4 Cilt, 501, 371, 485, 668 S.], İstanbul, 1897-1906.
- Schlechta-Wssehrd, O. de. *Manuel terminologique français-turc contenant les principales expressions et locutions techniques usitées dans les pièces diplomatiques, administratives et judiciaires ...* [400 S.], Wien, 1870.
- Seaman, William. [Türkçe latince sözlük], [569 S.; Neşr. British Library], 1665-73.
- Sevortjan, É. V. *Etimologičeskij slovar 'tjurkskich jazykov*. [3 Cilt, 766, 348, 394 S.; henüz tamamlanmamış], Moskau, 1974-80.
- Steuerwald, Karl. *Türkischdeutsches Wörterbuch*. [1057 S.; Tıpkıbasım, İstanbul 1982], Wiesbaden, 1972.
- Steuerwald, Karl. *Deutsch-türkisches Wörterbuch*. [669 S.], Wiesbaden, 1974.
- Şükûn, Ziya. *Farsça-Türkçe lugat; Gencinei güftar; Ferhengi Ziya*. [2040 S.], İstanbul, 1944.
- Şucûrî, Hasan. *Ferheng-i Şucûrî*. [2 Cilt; 454 ve 451 S.], İstanbul, 1742.
- Tarama dergisi*. [2 Cilt., 1309 S.], İstanbul, 1934.
- Tinghir, Ant. B., K. Sinapien. *Dictionnaire français-turc des termes techniques des sciences, des lettres et des arts*. [2 Cilt, 423 ve 565 S.], Konstantinopel, 1891.
- Türk hukuk lûgati*. [türkisches juridisches sözlük]. [582 S.], Ankara, 1944.
- Türkçe sözlük*. [einsprachiges türk. sözlük.]. [669 S.; 2. Basım. 1955, 823 S.; 3. Basım. 1959, 856 S.; 4. Basım. 1966, 808 S.; 5. Basım. 1969, 832 S.; 6. Basım. 1974, 893 S.; 7. Basım. 1983, 2 Cilt, 1353 S.], İstanbul, 1944.
- Türkçeden Osmanlıcaya cep kılavuzu*. [Taschenwörterbuch Türkisch-Osmanisch]. [340 S.], İstanbul, 1935.
- Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi*. [6 Cilt, 1709, 427, 152 S.], İstanbul, 1939-1957.
- Türkiye 'de halk ağzından söz derleme sözlüğü*. (12 Cilt, 4842 S.], Ankara, 1963-82.
- Üsküfî, Muhamed Hevai. *Makbûl- i Cârîf*. Bosnien, 17. yy. [Neşreden].
- Vámbéry, Ármin. *Abuska: csagatajtörök szógyűjtemény*. [117 S.], Budapest, 1862.

- Vankuli, Mehmed b. Mustafa. *Lugat-i Vankuli*. [2 Cilt, 666 u.756 S.; 2. Cilt. 1755—56; 3. Cilt. 1802—03], İstanbul, 1728-29.
- Sünbülzâde Mehmed Vehbî. *Tuhfe-i Vehbî*. [55 S.; çok sayıda baskısı], İstanbul, 1798.
- Sünbülzâde Mehmed Vehbî. *Nuhbe-i Vehbî*. [123 S.], İstanbul, 1805.
- Vietze, Hans-Peter, Ludwig Zenker ve Ingrid Warnke. *Rückläufiges Wörterbuch der türkischen Sprache*. [197 S.], Leipzig, 1975.
- Viguiet. *Éléments de la langue turque*. [462 S.; Fransızca- Türkçe sözlük içerir], Konstantinopol, 1790.
- Yüsf Hâlis. *Miftâh-i Lisân*. [52 S.], İstanbul, 1849-50.
- Zanaat terimleri sözlüğü*. [215 S.], Ankara, 1976.
- Zenker, Julius Theodor. *Dictionnaire turc-arabe-persan/Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*. [2 Cilt, 980 S.; Tıpkıbasım, Hildesheim 1976], Leipzig, 1866-76.

4.2. Diğer Kaynaklar

- Abrahamowicz, Zygmunt. “Mesgnien Meninski Franciszek”. *Polski słownik biograficzny XX*. içinde (1975), 464-466.
- Aganin, R. A. “Tureckaja leksikografija v SSSR (1917—1977)”. *Sovetskaja Tjurkologija (1978)* içinde, Heft 3, 80-94.
- Akyüz, Kenan. “Paris Millî Kütüphanesinde ilk Türkçe-Fransızca ve Fransızca-Türkçe yazma eserler”. *TDAY Belleten (1959)*, 249-292.
- Babinger, Franz. “Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls”. *Die Welt des Islams (Berlin)* içinde, VII. (1919), 103-129.
- Çağatay, Saadet. “Yazma Sözlük ve Gramerler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi (Ankara)*, 19, (1961), 129-135.
- Chidiroglou, Pavlos. “Bibliographikè symbolè eis tèn hellênikèn tourkologian (1788—1975)”. *Epetêris (Nikosia)* 8. (1975-77), 253-405.
- Deny, Jean. “L’osmanli moderne et le türk de Turquie”. *Philologiae turcicae fundamenta* içinde, Cilt 1, Wiesbaden (1959), 182—239.
- Ryer, André Du. *Rudimenta grammaticæ linguæ turcicae*. [96 S.; 2. Basım. 1633], Paris, 1630.
- Findley, Carter V., “Sir James W. Redhouse (1811-92): the making of a perfect Orientalist?”. *Journal of the American Oriental Society*. 99. (1980), 573-600.
- Gülensoy, Tuncer. *Anadolu ve Rumeli Ağzları Bibliyografyası*. Ankara, 1981.
- Majda, Tadeusz. “Present state and perspectives of the studies of Ottoman Turkish linguistic monuments in phonetic transcription (non-Arabic scripts)”. *Studi preottomani e ottomani. Atti del Convegno di Napoli (24—26 settembre 1974)* içinde, Napoli (1976), 179-189.
- Meninski, Franciscus à Mesgnien. *Grammatica gallica in usum iuventutis maxime polonae*. Danzig, 1649 (a).
- Meninski, Franciscus à Mesgnien. *Compendiosa italicæ linguæ institutio in Polonorum gratiam collecta*. Danzig, 1649 (b).
- Meninski, Franciscus à Mesgnien. *Grammatica seu institutio polonicae linguæ... in usum exterorum edita*. Danzig, 1649 (c).

- Meninski, Franciscus à Mesgnien. *Institutiones linguae turcicae*. 2. Basım, [1. Basım Meninski 1680, Cilt 4, son kısım, 1-276], Wien, 1756.
- Németh, J. *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*. Budapest, 1970.
- Pamukciyan, Kevork. “Ermeni harfli Türkçe yazma sözlükler”. *Tarih ve toplum (İstanbul)*, III/25. 1986, 52-54.
- Sajkowski, Alojzy. “Franciszek Mesgnien-Meninski w Konstantynopolu”. *Odrodzenie i Reformacja u Polsce (Warschau)*, 11. (1966), 181-192.
- Smailović, Ismet. “O jednom vrlozanimljivom rječniku iz 17. stoljeća”. *Studia Linguistica Polono-Jugoslavica* (Sarajevo) içinde, 3. (1983), 151-161.
- Tietze, Andreas. “Problems of Turkish lexicography”. *Problems of lexicography* (ed. F. Householder/S. Saporta) içinde, Bloomington, Indiana, (1962), 263-273.
- Zetterstéen, K. V. “A specimen of the Turkish dictionary”. *Le Monde Oriental* (Uppsala) içinde, 1. (1907), 234-236.